

Dzieje biurokracji tom IV

Jacek Legieć
(Uniwersytet Jana Kochanowskiego)

Ewidencja poborowych i rezerwistów w Królestwie Polskim w latach 1874-1914

Wprowadzenie w Rosji w 1874 r. ustawy o powszechnym obowiązku służby wojskowej postawiło przed rosyjskim aparatem biurokratycznym nowe, rozległe zadania. W porównaniu z okresem wcześniejszym rosyjski aparat poborowy musiał „przetrawić” znacznie większą liczbę osób. Wprawdzie nadal pewne grupy poddanych cara (menonici, niektóre ludy kaukaskie i syberyjskie) były zwolnione z obowiązku służby wojskowej, jednak skala tych wyłączeń była w porównaniu z wcześniejszym okresem zdecydowanie mniejsza¹. Odtąd ponad 90% mężczyzn podlegało obowiązkowi służby wojskowej i w związku z tym, nawet jeżeli ostatecznie nie trafili do szeregów armii czynnej, to i tak zostali oni w ewidencji poborowej zarejestrowani.

Kolejnym poważnym problemem była rejestracja rezerwistów. Przed 1874 r. w Rosji grupa ta nie istniała, mieliśmy do czynienia tylko z żołnierzami i oficerami czasowo bądź nieograniczenie urlopowanymi. Zupełnie innego wymiaru nabierał również problem pospolitego ruszenia. Wprawdzie ополчение nie było w Rosji instytucją nową, jednak dotychczas powoływano je do życia jedynie doraźnie, w wyjątkowo trudnych militarnie dla państwa momentach (wojna 1812 r., wojna krymska). Nie prowadzono więc oddzielnej ewidencji mężczyzn przewidzianych do służby na wypadek wojny w pospolitym ruszeniu, nie przygotowywano również oddzielnych kadr dla tej formacji.

Wszystko to sprawiło, że prowadzenie dokumentacji dotyczącej służby wojskowej przerastało możliwości funkcjonujących dotychczas komisji konskrypcyjnych. Uznano więc za niezbędne utworzenie nowych instytucji administracji specjalnej, w zakres obowiązków których wchodziła ewidencja poborowych i rezerwistów. Jednocześnie z wprowadzeniem ustawy o powszechnym obowiązku służby wojskowej powołano więc do życia podlegające ministrowi spraw wewnętrznych powiatowe i miejskie urzędy ds. powinności wojskowej, których głównym zadaniem była ewidencja poborowych, zaś jesienią 1874 r. utworzono podległe Ministerstwu Wojny urzędy

---

¹ M. Koczyński, *Wielka transformacja. Badania nad uwarstwieniem społecznym i standardem życia w Królestwie Polskim w latach 1866-1913 w świetle pomiarów antropometrycznych poborowych*, Warszawa 2006, s. 41-42.

powiatowych naczelników wojskowych, których obowiązkiem była ewidencja rezerwistów².

Nie były to jedyne instytucje, zajmujące się ewidencją poborowych i rezerwistów. W związku z tym że nie istniały specjalne komórki zajmujące się tymi sprawami na szczeblu miast i gmin, nowe obowiązki nałożono również na organy administracji ogólnej tego szczebla. Musiały one prowadzić ewidencję zamieszkałych na terenie swojej działalności poborowych i rezerwistów, ale również prowadzić odpowiednią dokumentację.

Na realizację tych zadań nie przewidziano dodatkowych funduszy, nie przewidziano też zatrudnienia specjalnego urzędnika. Pisarzom gminnym przybyły więc nowe, poważne obowiązki, które jednak dawały możliwość uzyskania dodatkowych, nie przewidzianych prawem dochodów. Ewidencję rezerwistów i zaliczonych do pospolitego ruszenia prowadziły również organa policji wykonawczej szczebla podstawowego, czyli w wypadku Królestwa Polskiego – straży ziemskiej.

I. Ewidencja poborowych

Zadaniem urzędów podlegających Ministerstwu Spraw Wewnętrznych była ewidencja poborowych, zaś ewidencją rezerwistów i osób zaliczonych do pospolitego ruszenia zajmowały się instytucje podlegające Ministerstwu Wojny³ i Ministerstwu Morskiemu. W związku z tym, że z terenu Królestwa Polskiego w zasadzie nie rekrutowano marynarzy do rosyjskiej floty wojennej⁴, struktury zajmujące się ewidencją rezerwistów podlegające temu ostatniemu resortowi nie funkcjonowały.

Pierwszym krokiem było sporządzenie list poborowych. Na terenie imperium rosyjskiego każdy mężczyzna po ukończeniu 16 roku życia, a nie później niż przed ukończeniem 20 lat powinien był sam zgłosić się do powiatowego urzędu ds. powinności wojskowej w celu wpisania się na listę poborowych⁵. Nieco inaczej było w Królestwie Polskim. Nie istniał obowiązek samodzielnej rejestracji, a przygotowanie list poborowych od początku do końca spoczywało na organach administracji państwowej. Zajmowały się tym powiatowe urzędy ds. powinności wojskowej w oparciu o dane otrzymane z urzędów gminnych i miejskich⁶.

Wójtowie, burmistrzowie i prezydenci miast mieli obowiązek dostarczyć do 1 kwietnia każdego roku listy mężczyzn, którzy do 1 stycznia ukończyli 20 lat (po 1912

---

² Na temat organizacji i działalności obu urzędów szerzej patrz: J. Legieć, *Urzędy ds. Powinności Wojskowej w Królestwie Polskim w latach 1874-1914*, [w] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. I., pod red. A. Góraka, I. Łucia i D. Magiera, Lublin-Siedlce 2008, s. 317-329; tegoż, *Urzędy naczelników wojskowych w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, [w] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. III, cz. 1, pod red. A. Góraka, K. Latawca i D. Magiera, Lublin-Siedlce 2010, s. 301-317.

³ Spisy rezerwistów prowadziły również podlegające Ministerstwu Spraw Wewnętrznych instytucje policyjne, opierały się jednak przy ich sporządzaniu wyłącznie na materiałach przekazywanych przez powiatowych naczelników wojskowych.

⁴ Marynarzy do rosyjskiej floty wojennej rekrutowano z tzw. rejonów uzupełnień floty, którymi były prawie wyłącznie gubernie nadmorskie.

⁵ *Ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej z 1 (13) stycznia 1874 r.*, [w] *Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące wydane po zniesieniu w 1874 roku urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego*, t. IV, zebrał i przełożył F. Jeziorański, Warszawa 1879, s. 67-69.

⁶ *Ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej...*, s. 63, 69.

r. – 21 lat), wraz z informacjami o poborowych, które były ważne przy określaniu zdolności i przydatności poborowych do służby wojskowej⁷. Następnie listy te były przez dwa tygodnie przekazywane do wiadomości publicznej (wywieszane w siedzibie powiatowego urzędu ds. powinności wojskowej i urzędach gmin, odczytywane na zebraniach wiejskich). Przez kolejne dwa tygodnie można była zgłaszać do nich poprawki i zastrzeżenia⁸. Wobec bardzo rozbudowanego systemu ulg w odbywaniu służby wojskowej komisje poborowe musiały posiadać bardzo wiele informacji o sytuacji osobistej kandydata⁹.

Największa liczba poborowych mogła liczyć na ulgi ze względu na sytuację rodzinną. W zależności od liczby zdolnych do pracy mężczyzn w rodzinie przysługiwały trzy jej stopnie (po 1912 r. – cztery). Dlatego w zestawieniach sporządzanych przez organy administracji najniższego szczebla zamieszczano informację o tym, czy ojciec poborowego żyje, w jakim jest wieku i czy jest zdolny do pracy fizycznej. W zestawieniu uwzględniano również wszystkich – niezależnie od wieku – braci poborowego, ale tylko tych, którzy pozostawali we wspólnym gospodarstwie domowym¹⁰.

Wpisywano również stan cywilny poborowego i ewentualnie dane o posiadającym potomstwie, jeżeli jednak w rodzinie poborowego ojciec albo brat byli uznani za zdolnych do pracy – ślub, czy nawet posiadanie dzieci nie zwalniały od służby wojskowej. Informacje te podawano przede wszystkim na podstawie akt stanu cywilnego oraz ksiąg ludności stałej i niestałej¹¹. W związku z tym, że część ludności, przede wszystkim żydowskiej, nie posiadała dokumentów potwierdzających datę urodzenia, urzędy gminne i miejskie zobowiązane były również do sporządzenia listy osób płci męskiej, których wygląd mógł świadczyć o osiągnięciu wieku poborowego z informacją, dlaczego nie udało się ustalić wieku tych osób¹². Pierwotnie określanie prawdopodobnego wieku tych osób odbywało się bezpośrednio przed właściwym poborem.

Później listę taką wysyłało do powiatowego urzędu ds. powinności wojskowej, który kilka tygodni przed poborem wzywał osoby figurujące na takiej listach z całego obszaru swojego działania w celu określenia ich wieku na podstawie wyglądu zewnętrznego (по наружному виду). Wyniki tych badań przesyłano z powrotem do urzędów niższego stopnia, które w wypadku osób uznanych za będące w wieku poborowym wpisywały je na listy poborowych i uzupełniały potrzebne w czasie poboru informacje. Uznany za będących w wieku przedpoborowym w księgach ludności wpisywano określony przez urząd ds. powinności wojskowej wiek i umieszczano ich na listach poborowych w następnych latach. Uznani za starszych byli zaś zaliczani przez powiatowe urzędy ds. powinności wojskowej w stan pospolitego ruszenia i również na tej podstawie wpisywani w poczet żołnierzy pospolitego ruszenia w aktach gminnych i miejskich.

⁷ *Пособие строевым подполковникам и капитанам желающим подвергнуться испытанию для зачисления в кандидаты на должность уездного воинского начальника*, oprac. kpt. Speranskij, Kazań 1888, s. 21.

⁸ *Ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej...*, s. 75.

⁹ Tamże, s. 69.

¹⁰ *Пособие строевым подполковникам...*, s. 13-14.

¹¹ *Ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej...*, s. 71.

¹² *Алфавитный сборник правительственных распоряжений по воинской повинности относящихся до городских управ и волостных правлений 1874-1886*, oprac. F. A. Zaporin, Izium 1887, s. 115.

Kolejna grupa informacji związana była z ulgami z racji posiadanego wykształcenia. Przede wszystkim w dokumentach zapisywano, czy poborowy umie czytać i pisać, choć te akurat umiejętności nie miały wpływu na czas służby.

Wykształcenie nie zwalniało bowiem od samego obowiązku służby, dawało jednak możliwość odbywania jej na szczególnych warunkach. Udogodnienia dotyczyły przede wszystkim jej czasu. Uczniowie szkół średnich i wyższych mieli również prawo do odroczeń w odbywaniu służby do czasu zakończenia nauki, nie dłużej jednak, niż do ukończenia 27 roku życia. Na ulgi te mogli liczyć jednak tylko uczniowie szkół rządowych oraz prowadzonych przez inne instytucje umieszczonych w specjalnym spisie, który był integralną częścią każdego wydania ustawy o powszechnym obowiązku służby wojskowej¹³. Trzeba przy tym zauważyć, że odroczenie na dokończenie nauki oraz uprawnienia do odbywania służby na ulgowych warunkach nie przysługiwały „z urzędu”. Sam poborowy musiał zadbać, aby uzyskać ze szkoły odpowiednie dokumenty i osobiście dostarczyć je do powiatowego urzędu ds. powinności wojskowej¹⁴.

Wreszcie trzecia grupa informacji o poborowym dotyczyła wyuczonego i wykonywanego zawodu. Niektóre grupy zawodowe były całkowicie zwolnione ze służby (chodzi tu przede wszystkim o duchowieństwo wyznań chrześcijańskich), inne mogły liczyć na duże ulgi w odbywaniu służby. Na przykład lekarzy, farmaceutów i weterynarzy, którzy ukończyli pełny kurs studiów, od razu przenoszono do rezerwy, z tym, że pozostawali w niej aż do 50 roku życia i mogli być zmobilizowani na wypadek wojny. Do rezerwy przenoszono również pracowników instytucji państwowych uznanych za niezbędnych do prawidłowego ich funkcjonowania, przede wszystkim nauczycieli szkół rządowych, ale również niektórych urzędników, kolejarzy czy pracowników technicznych fabryk rządowych. W przypadku obu tych grup powiatowe urzędy ds. powinności wojskowej sporządzały oddzielne spisy osób zaliczonych do tej kategorii, przy czym w wypadku lekarzy, farmaceutów i weterynarzy dołączano do niego zaświadczenia o zdobyciu wykształcenia, zaś w wypadku pracowników państwowych – zaświadczenia o zatrudnieniu¹⁵. Na odroczenia w odbywaniu służby mogli zaś liczyć właściciele przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych o odpowiednim kapitale i obrotach¹⁶.

Powiatowe urzędy ds. powinności wojskowej, a przede wszystkim władze wojskowe interesował wyuczony i wykonywany zawód pozostałej rzeszy poborowych. Szczególnie rzemieślnicy biegli w potrzebnych wojsku specjalnościach (np. szewcy, krawcy, kowale czy rymarze) mogli być kierowani do jednostek, w których ich umiejętności były by najbardziej przydatne. Dobry zawód był bowiem prawie gwarancją kierowania do zakładów tyłowych poszczególnych jednostek, co z kolei zazwyczaj oznaczało służbę we względnie komfortowych warunkach. Trudno określić na jakiej podstawie w tym wypadku ustalano zawód poborowego, w materiale archiwalnym

¹³ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Urząd Powiatowy Kielecki ds. Powinności Wojskowej (dalej: APKPW), sygn. 100 (cały poszyt); *Пособие строевым подполковникам...*, s. 14-15.

¹⁴ *Пособие строевым подполковникам...*, s. 22.

¹⁵ APK, UPKPW, sygn. 116 (cały poszyt); APK, Naczelnik Wojskowy Powiatu Kieleckiego (dalej: NWPK), sygn. 24 (cały poszyt).

¹⁶ *Пособие строевым подполковникам...*, s. 15.

brak bowiem jakichkolwiek zaświadczeń o posiadanych przez poborowych umiejętnościach. Najprawdopodobniej więc i tym razem podstawą była deklaracja poborowego.

Warto wspomnieć jeszcze, że w Królestwie Polskim i na ziemiach zabranych na podstawie ustawy funkcjonowały grupy całkowicie zwolnione ze służby wojskowej. Pierwszą z nich byli obcokrajowcy, którzy osiedlili się w Królestwie przed 1 stycznia 1872 r. i przyjęli obywatelstwo rosyjskie. Przysługiwało im zwolnienie dożywotnie oraz obejmowało również urodzone przed tą datą potomstwo¹⁷. Drugą kategorią byli potomkowie w prostej linii osób, które poległy „w obronie tronu” w czasie powstania styczniowego. W każdej rodzinie takiej osoby prawo do zwolnienia ze służby wojskowej miały trzy osoby, w pierwszej kolejności synowie, potem wnuki, prawnuki itd.¹⁸. Przy wpisywaniu tych osób na listy poborowych urzędy gminne i miejskie zobowiązane były do umieszczenia przy ich nazwiskach informacji o prawie do zwolnienia ze służby.

Oprócz list sporządzanych na podstawie danych otrzymywanych z urzędów gminnych i miejskich, powiatowe urzędy ds. powinności wojskowej były jeszcze zobowiązane do przygotowania dwóch list. Chodzi tu o spisy osób, które wyraziły chęć ochotniczej służby w armii rosyjskiej. Ochotników dzielono na dwie kategorie: ochotników i ochotników z cenzusem wykształcenia czyli tzw. *вольнoопределяющихся*¹⁹.

Do pierwszej kategorii zaliczano osoby, które nie osiągnęły jeszcze wieku poborowego lub w wieku poborowym i wyraziły chęć dobrowolnej służby wojskowej bez losowania. Ochotnik musiał mieć ukończone 17 lat, przy czym osoby które nie ukończyły lat 18 musiały posiadać zgodę rodziców. Jedynym przywilejem, na jaki mogli liczyć ochotnicy poza ulgami obowiązującymi wszystkich poborowych było prawo do wyboru rodzaju wojsk i miejsca służby. Aby jednak zostać wcielonymi do szeregów ochotnicy musieli przejść pomyślnie badania lekarskie, przeprowadzane na ogólnych zasadach.

Jako *вольнoопределяющихся* określano osoby zgłaszające się do dobrowolnego odbycia służby wojskowej, które posiadały odpowiednio wysokie wykształcenie, tj. przynajmniej ukończony pełny kurs gimnazjum. *Вольнoопределяющихся* mogli liczyć oprócz udogodnień przysługującym ochotnikom, również na skrócenie o połowę czasu służby. Po zakończeniu służby otrzymywali oni nominacje na najniższy stopień oficerski, czyli rangę прапорщика запаса (chorążego rezerwy). W pierwszych latach obowiązywania ustawy *вольнoопределяющихся* z wykształceniem uniwersyteckim mogli więc ów stopień uzyskać zaledwie po trzech miesiącach służby, zaś absolwenci gimnazjów – po sześciu. Dość szybko władze wojskowe doszły jednak do wniosku, że w tak krótkim czasie uzyskanie nawet minimalnych kwalifikacji wojskowych nie jest możliwe i czas służby wydłużono dwukrotnie²⁰.

Osoby pragnące odbyć służbę na opisanych wyżej zasadach zgłaszały taką chęć

¹⁷ *Алфавитный сборник прабительственных...*, s. 27.

¹⁸ *Tamże*, s. 42.

¹⁹ *Ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej...*, s. 101-111; *Сборник законоположений по отбыванию воинской повинности вольноопределяющимися и охотниками*, oprac. М. F. Andruszkiewicz, Kutaisi 1899.

²⁰ *Пособие строевым подполковникам...*, s. 26-28.

bezpośrednio u powiatowego naczelnika wojskowego²¹. Ten w przypadku pomyślnego rezultatu badań lekarskich podejmował decyzję o wcieleniu ich do szeregów armii, informując jednocześnie o tym fakcie powiatowy urząd ds. powinności wojskowej. Na podstawie tych zawiadomień urzędy przygotowywały dla każdego rewiru powołania listy ochotników (lista W), nie stawali oni do losowania, zaliczaniu byli jednak w poczet nałożonego na rewir powołania kontyngentu rekrutów²². Nie mogli już jednak, jak to miało miejsce przed 1874 r., wskazać osoby, którą chcą zastąpić w odbywaniu służby. W ogóle nie wpisywano natomiast do spisów poborowych *вольноопределяющихся*, ich liczba nie miała więc wpływu na wysokość kontyngentu²³.

Na podstawie tych informacji powiatowe urzędy ds. powinności wojskowej sporządzały listy poborowych. Jeżeli w powiecie był więcej niż jeden rewir powołania, listy przygotowywano oddzielnie dla każdego rewiru. List poborowych było cztery. Na liście A figurowały osoby, które – jeżeli tylko ich stan zdrowia na to pozwalał – miały być wcielone do wojska w pierwszej kolejności, bez losowania. Były to najlepszej osoby, które nie stawiały się w odpowiednim czasie przed komisjami poborowymi bez usprawiedliwienia, ale także uznani za symulantów i winnych samouszkodzenia ciała. Lista B zawierała nazwiska osób odroczonej z różnych przyczyn w czasie poprzednich poborów. Lista W była listą ochotników. Zasadniczą listą poborowych danego rocznika była zaś lista Z²⁴.

Zasadniczą w danym rewirze powołania częścią poboru były: losowanie numeru poborowego i badanie lekarskie. To przede wszystkim na podstawie ich wyników podejmowano decyzję o losie poborowego. Wyniki tych czynności wpisywano do ksiąg poborowych, które są kolejnym, najbardziej chyba szczegółowym elementem ewidencji rezerwistów. Po 1874 r. przez kilkanaście lat przed komisjami lekarskimi nie stawali wszyscy poborowi. Odroczeni z powodu nauki czy wykonywanego zawodu, oraz posiadacze ulgi rodzinnej pierwszej kategorii w ogóle nie musieli stawać przed komisją. Z pozostałych grup badaniu lekarskiemu poddawano wszystkie osoby z list A, B i W, zaś osoby z listy Z – tylko do wypełnienia kontyngentu²⁵. Zasadniczą zmianę przyniósł rok 1888, kiedy zarządzono przeprowadzanie badań lekarskich wszystkich osób stających przed komisjami poborowymi.

Księgi poborowe, oprócz informacji zawartych w spisach poborowych zawierają także: numer wyciągniętego losu, wyniki badania wzrostu i obwodu klatki piersiowej, a w przypadku osób uznanych za całkowicie niezdolnych do służby lub uznanych za zdolnych jedynie do służby nie frontowej – numer jednostki chorobowej, z powodu której podjęto taką decyzję²⁶.

²¹ Tamże, s. 20.

²² *Алфавитный сборник правительственных...*, s. 112.

²³ Tamże, s. 117.

²⁴ A. Dobroński, *Pobór do armii rosyjskiej i służba w niej żołnierzy z Królestwa Polskiego (1907-1914)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 22, 1979, s. 245.

²⁵ M. Kopczyński, dz. cyt., s. 45.

²⁶ Corocznie publikowano spisy chorób i ułomności fizycznych dyskwalifikujących od służby w ogóle (lista A) i od służby frontowej (lista B). Czasami wydawano je w formie książkowej. Np.: *Наставление присутствиям по воинской повинности для роководства при освидетельствовании телосложения и здоровья лиц призванных к исполнению сей повинности*, Jaransk 1897.

Księgi poborowe zakładano oddzielnie dla każdego rewiru powołania. Poborowi figurowali w nich w kolejności alfabetycznej z podziałem na poszczególne listy powołania A, B, W i Z) przy czym ochotników wpisywano w pierwszej kolejności.

Pracę komisji poborowych kończyło sporządzenie najpierw trzech, potem czterech list. Pierwszą była lista wcielonych do wojska, czyli приемная роспис²⁷. Przekazywano ją powiatowemu naczelnikowi wojskowemu, który na podstawie takich list układał listę żołnierzy armii czynnej (szerzej na ten temat w dalszej części tekstu).

Na drugiej umieszczano osoby odroczone do następnego poboru. Lista ta stała się automatycznie listą B w przyszłym roku. Przed rokiem 1888 wszystkich pozostałych wpisywano do spisów pospolitego ruszenia. Po wprowadzeniu powszechnych badań lekarskich sporządzano również oddzielną listę osób całkowicie zwolnionych ze służby.

Po przeprowadzeniu poboru każdy z poborowych otrzymywał zaświadczenie o spełnieniu obowiązku służby wojskowej. W zależności od wyników działań komisji poborowych zaświadczenia wydawano na czterech kolorach blankietów. Uznani za zdolnych do służby frontowej otrzymywali zaświadczenia na blankietach koloru czerwonego, odroczeni – zielonych, uznani za przydatnych do służby tylko w pospolitym ruszeniu II kategorii (służba nie frontowa) – na niebieskich, zaś uznani za zupełnie niezdolnych do służby – na białych²⁸. To właśnie ów „biały bilet” był marzeniem większości poborowych, oznaczał bowiem skreślenie z ewidencji urzędów ds. powinności wojskowej.

Obowiązek przygotowania blankietów na potrzeby sporządzania list i ksiąg poborowych nałożono na urzędy, które takie listy układały. Oczywiście wszystkie blankiety musiały zawierać przewidziane przepisami rubryki, ale odnośnie ich formy nie było odgórnych uregulowań. Mogły więc być sporządzane ręcznie bądź drukowane w drukarniach rządowych albo prywatnych²⁹. Z tego względu spisy poborowych z poszczególnych powiatów a nawet gmin pod względem formy różnią się, czasami znacznie.

Wszelkie zaświadczenia i dokumenty dotyczące powinności wojskowej były wydawane zainteresowanemu bezpłatnie. Korespondencja między urzędami w wprawach powinności wojskowej zwolniona była z opłat pocztowych. Na kopercie należało umieścić adnotację „по воинской повинности”³⁰. Do wszystkich czynności kancelaryjnych oraz do korespondencji używano papieru zwykłego (nie stempłowego)³¹.

II. Ewidencja rezerwistów

Urzędami specjalnie powołanymi w Rosji do ewidencji rezerwistów były urzędy powiatowych naczelników wojskowych. Powołano je do życia wraz z wprowadzeniem ustawy o powszechnym obowiązku służby wojskowej – w 1874 r.³² Wpro-

²⁷ APK, UPKPW, sygn. 184, 185 (całe posyty).

²⁸ *Пособие строевым подполковникам...*, s. 26.

²⁹ *Алфавитный сборник правительственных...*, s. 131.

³⁰ Tamże, s. 30.

³¹ *Устава о powszechnym obowiązku...*, s. 65.

³² Więcej na temat funkcjonowania tych urzędów: J. Legieć, *Urzędy naczelników wojskowych...*, s. 301-

wadzenie tego obowiązku sprawiło, że problem rezerwistów nabral zupełnie innego wymiaru. Wcześniej w Rosji problem rezerwistów w zasadzie nie istniał. Mieliśmy do czynienia jedynie z grupami czasowo lub nieograniczenie urlopowanych żołnierzy i oficerów, którzy jednak formalnie ciągle pozostawali na służbie.

Podstawą dokumentacji ewidencyjnej, prowadzonej przez urzędy powiatowych naczelników wojskowych były dokumenty otrzymywane corocznie od powiatowych urzędów ds. powinności wojskowej. Po przeprowadzeniu akcji poborowej urzędy ds. powinności wojskowej przekazywały powiatowym naczelnikom wojskowym spis wcielonych do armii czynnej (приемная роспис). Na tej postawie przed wysłaniem rekrutów urząd naczelnika wojskowego sporządzał corocznie alfabetyczny spis rekrutów danego rocznika, zawierający wiadomości o rekrucie uzyskane podczas poboru, a także informacje o przydziale do konkretnej jednostki.

Wspólnie z powiatowymi urzędami ds. powinności wojskowej powiatowy naczelnik wojskowy wypełniał również dla każdego rekruta dokument pod nazwą *нормальный формулярный список*³³: 1) Imię, отчество i nazwisko, pochodzenie społeczne, miejsce zamieszkania, 2) Data przyjęcia na służbę i jej rozpoczęcia³⁴, 3) Data urodzenia, 4) Wzrost i obwód klatki piersiowej, 5) Kategoria służby (liniowa, tyłowa), 6) Dodatkowe informacje o stanie zdrowia, 7) Wyznanie, stan cywilny, 8) Czy przysługuje rekrutowi prawo do skróconego okresu służby i na jakiej podstawie, 9) Zawód

Dokument wypełniano w dwóch egzemplarzach, po czym jeden wysyłano do dowództwa jednostki, do której kierowano rekruta, a drugi pozostawał w kancelarii powiatowego naczelnika wojskowego³⁵.

Jeżeli urząd powiatowego naczelnika wojskowego obejmował obszarem swojego działania kilka powiatów „cywilnych” (tj. jednostek administracji ogólnej tego szczebla), co w Królestwie Polskim było regułą³⁶, to spisy rezerwistów i inną dokumentację prowadzono dla każdego powiatu oddzielnie³⁷.

Podstawowym dokumentem indywidualnym, wypełnianym oddzielnie dla każdego rezerwisty była karta służby (послужной листок). Wypełniano ją na podstawie opisu służby (послужной список), który urząd otrzymywał z jednostki, w której żołnierz odbywał służbę czynną. Послужной список miał formę zwykłej kartki kancelaryjnej. Na pierwszej stronie wpisywano dane personalne żołnierza, wraz ze

317.

³³ Specjalny okólnik w tej sprawie wydano 19 IX/1 X 1874 r. APK, Urząd Gubernialny Kielecki ds. Powinności Wojskowej (UGKPW), sygn. 229, k. 31-32.

³⁴ Najczęściej czas służby liczono od 1 stycznia następnego roku po poborze.

³⁵ APK, NWPk, sygn. 61, 245 (całe poszyty); UGKPW, sygn. 451 (cały poszyt).

³⁶ Sam termin „powiatowy naczelnik wojskowy” może być nieco mylący, bowiem nie w każdej jednostce administracyjnej tego szczebla istniał ten urząd. Na terenie Królestwa Polskiego na 85 powiatów przypadało zaledwie od 20 do 30 urzędów powiatowego naczelnika wojskowego. Sieć tych urzędów ulegała zresztą częstym zmianom, więc jej dokładne odtworzenie i rejestracja zmian są bardzo utrudnione. Trudno zresztą dokładnie określić, jakie było kryterium podziału Królestwa na „powiaty wojskowe”. Na terenie jednej guberni funkcjonowały zazwyczaj 2-3 urzędy powiatowego naczelnika. Wyjątkiem była tu gubernia warszawska, gdzie takich urzędów było w 1898 r. aż sześć. Na drugim biegunie znalazła się gubernia kaliska i łomżyńska, z jednym urzędem powiatowego naczelnika wojskowego. J. Legieć, *Urzędy naczelników wojskowych...*, s. 306-307.

³⁷ *Пособие строевым подполковникам...*, s. 68.

stopniem wojskowym posiadanym w momencie zwolnienia ze służby czynnej i nazwą jednostki, którą opuszczał. Niżej sporządzano krótki ogólny opis służby, najczęściej ograniczający się do wpisania dat jej rozpoczęcia i zakończenia. Jeżeli żołnierz awansował – wpisywano również datę awansu, jeżeli zaś – co również czasami miało miejsce – zmienił jednostkę wojskową – datę tej zmiany.

Odwrotna strona opisu przebiegu służby zawierała dane bardziej szczegółowe. Znajdowało się na niej pięć rubryk, w których kolejno wpisywano informacje: 1) o udziale w kampaniach wojennych, 2) o uzyskanych odznaczeniach, 3) medalach i nagrodach, 4) o nałożonych karach i przyczynie ich nałożenia, 5) o zmianach w sytuacji osobistej i rodzinnej, które zaszły w trakcie służby (w tym również o zmianie wyznania), 6) o uzyskanych w trakcie służby specjalnych kwalifikacjach³⁸.

Na tej podstawie do karty służby wpisywano – oprócz danych personalnych, o przynależności stanowej i miejscu zamieszkania – informacje o rozpoczęciu i zakończeniu służby czynnej, stopniu wojskowym, jednostce macierzystej i stanie cywilnym. Oprócz tego wpisywano numer, pod którym rezerwista figurował w księdze rezerwistów, oraz przewidywane (na podstawie aktualnie obowiązujących przepisów) daty przejścia do pospolitego ruszenia i zwolnienia ze służby. Odnotowywano na niej również ewentualne powołania do służby czynnej na wypadek mobilizacji.

Послужной листок miał formę sztywnej karty o wymiarach 27 na 21,5 cm. Forma kart może świadczyć o tym, że przechowywano je w skrzynkach katalogowych, ale pewności co do tego nie ma. Trzeba również zauważyć, że karty te miały rozmaite barwy, w zależności od rodzaju wojsk, w jakich rezerwista służył. I tak karty piechurów były zielone, kawalerzystów – żółte i pomarańczowe, artylerzystów – czerwone, saperów – brązowe³⁹.

Po zakończeniu okresu służby w armii czynnej księga rekrutów stawała się automatycznie księgą rezerwistów. W każdym urzędzie naczelnika wojskowego prowadzono więc – w różnych latach – piętnaście albo (po 1888 r.) osiemnaście takich ksiąg rocznych⁴⁰.

W pierwszym okresie obowiązywania ustawy o powszechnym obowiązku służby wojskowej, kiedy rezerwiści po zakończeniu piętnastoletniej służby byli kierowani do pospolitego ruszenia I kategorii (przeznaczonego na wypadek powszechnej mobilizacji do uzupełniania armii czynnej), księgi rezerwistów stawały się automatycznie księgami żołnierzy pospolitego ruszenia. Po osiągnięciu przez żołnierzy pospolitego ruszenia przewidywanego przepisami wieku, mężczyźni ci byli skreślani z wojskowej ewidencji, a dokumentacja – przeznaczona do makulatury⁴¹.

Spisy rezerwistów sporządzały również urzędy gminne i miejskie, oraz powiatowe i miejskie instytucje policyjne (tam, gdzie funkcjonowały oddzielne miejskie

³⁸ APK, UPKPW, sygn. 81 (cały poszyt); APK, NWPk, sygn. 220, k. 2.

³⁹ APK, NWPk, sygn. 36, 165 (całe poszyty).

⁴⁰ Опытный уездный воинский начальник, oprac. N. Uljanow, Nowomoskiewsk 1901, s. 40, 70-71; Сборник постановлений по воинской и военно-конской повинности, oprac. P. N. Krickij, Petersburg 1900, s. 22.

⁴¹ Warto zauważyć, że dokumentów nie niszczone, a przeznaczano je – jako makulaturę – do sprzedaży.

urzędy policyjne)⁴².

Urzędy gminne i miejskie prowadziły alfabetyczne spisy rezerwistów wszystkich roczników, przy czym w obrębie każdej litery prowadzono oddzielną numerację. W poszczególnych rubrykach wpisywano: 1) Numer bieżący, 2) Nazwisko, imiona i отчество rezerwisty, miejsce służby i pochodzenie społeczne, 3) Numery świadectwa zwolnienia ze służby czynnej (numer i rok w którym wydano świadectwo) i te pod którymi figurował w spisach policji i powiatowego naczelnika wojskowego, 4) Miejsce stałego zamieszkania, 5) Ewentualnie informacja o skreśleniu z ewidencji, wraz podaniem powodu tej decyzji i numerem dokumentu, na podstawie którego skreślenia dokonano⁴³.

Natomiast organy policyjne prowadziły spisy podobne do tych sporządzanych przez naczelników wojskowych. Oprócz tego wszystkie wyżej wymienione organy prowadziły oddzielne spisy rezerwistów czasowo przebywających na terenie ich działalności⁴⁴.

Oprócz szczegółowych zestawień sporządzano również zestawienia cyfrowe, obejmujące wszystkich rezerwistów zamieszkałych na terenie pracy urzędu z podziałem na kategorie służby (ochotnicy, pobór) i rodzaje wojsk (piechota, kawaleria, artyleria, wojska inżynieryjne). W oddzielnych rubrykach odnotowywani byli specjaliści – felczerzy, sanitariusze, kowale, piekarze itd.⁴⁵ Zmian w zestawieniach dokonywano na przełomie sierpnia i września danego roku, kiedy zazwyczaj odchodził do rezerwy kolejny rocznik żołnierzy służby czynnej, a rezerwistów, którzy przekroczyli limit wieku – skreślano z ewidencji. W tym samym wykazie zapisywano liczbę rezerwistów, którzy w danym roku uczestniczyli w ćwiczeniach rezerwistów⁴⁶. Podobne zestawienia liczbowe sporządzano również w każdej gminie⁴⁷. Od 1906 r., kiedy rezerwa została podzielona na dwie kategorie – pierwszego i drugiego rzędu, sporządzano oddzielne zestawienia liczbowe dla każdej kategorii zapasu⁴⁸.

Zmianie uległa też formuła алфавитных списков. Odtąd dzieliły się one na pięć rubryk. W pierwszej wpisywano nazwisko, imię i отчество rezerwisty, a także stopień wojskowy i jednostkę, w której odbył służbę czynną oraz ewentualnie datę przeniesienia do rezerwy II kategorii i pospolitego ruszenia. W drugiej – informację o zmianie kategorii zaszerzegowania wraz z numerem dokumentu. W trzeciej – informację o odbytych ćwiczeniach rezerwistów. W czwartej – informację o ewentualnym powołaniu rezerwisty do służby czynnej i o zwolnieniu z niej. Wreszcie w piątej – o skreśleniu z ewidencji i jego przyczynie.

Do wszystkich ksiąg rezerwistów i żołnierzy pospolitego ruszenia przebywających na terenie gminy sporządzano również алфавитный указатель obejmujący żoł-

⁴² Опытный уездный воинский начальник..., s. 68-69; Пособие строевым подполковникам..., s. 77-78.

⁴³ APK, NWPК, sygn. 133 (cały poszyt); Пособие строевым подполковникам..., s. 68-70.

⁴⁴ Пособие строевым подполковникам..., s. 69.

⁴⁵ Руководство для штабс-офицеров и капитанов подлежащих испытанию при зачислении в кандидаты на должности уездных воинских начальников и справочная книга для уездных воинских начальников, опрас. N. Chodorowicz, Petersburg 1910, załączniki, s. 106-108.

⁴⁶ Tamże, s. 108.

⁴⁷ Tamże, s. 112.

⁴⁸ Do pierwszej zaliczano патников.

nierzy wszystkich roczników rocznikami w kolejności alfabetycznej z zaznaczeniem numeru, pod którym figurują w ewidencji powiatowego naczelnika wojskowego.

Do obowiązków powiatowego naczelnika wojskowego należało zarówno zapisanie żołnierza do zapasu armii, jak i skreślenie z niego. Najczęstszą przyczyną skreślenia z ewidencji wojskowej było odsłużenie całego przewidzianego przepisami okresu służby, ale były oczywiście również inne przyczyny. Była nią oczywiście śmierć rezerwisty, a także wyrok sądowy pozbawiający praw obywatelskich (a więc również prawa obrony kraju)⁴⁹. Za zupełnie niezdolnego do służby mógł zostać uznany również rezerwista z przyczyn zdrowotnych. Osobom takim kancelaria powiatowego naczelnika wojskowego wydawała zaświadczenia skreśleniu z ewidencji wojskowej⁵⁰.

W ewidencji pozostawały natomiast osoby, które po odbyciu służby czynnej podjęły pracę zwalniającą od powołania do wojska na wypadek mobilizacji. Było to zrozumiałe, gdyż rezerwista mógł przecież zmienić pracę lub z rozmaitych przyczyn stracić posadę zwalniającą od powołania.

Ewidencja rezerwistów była najważniejszym, ale nie jedynym zadaniem nałożonych na urzędy powiatowych naczelników wojskowych. Kolejną ważną grupę zadań stanowiła ewidencja mieszkających na terenie działalności urzędu oficerów.

Ewidencji podlegali zarówno oficerowie dymisjonowani, jak i zwolnieni ze służby z powodu nabycia praw emerytalnych, bądź złego stanu zdrowia. Te ostatnie kategorie uznano wprawdzie z niezdolnych do służby w armii czynnej, ale przewidywano ich zmobilizowanie na wypadek organizacji drużyn pospolitego ruszenia. Oficerowie ci pozostawali w ewidencji praktycznie dożywotnio, jeżeli tylko nie zostali uznani przez komisje lekarskie za zupełnie niezdolnych do służby. Badanie stanu zdrowia oficerów odbywało się corocznie i po jego zakończeniu sporządzano listy oficerów zaliczonych do pospolitego ruszenia. Listy układano w porządku alfabetycznym, dzieląc oficerów na trzy grupy: generałów, pułkowników, podpułkowników i (штабс-офицеров) oraz pozostałych (ober-офицеров). Spisy oficerów gwardii prowadzono oddzielnie⁵¹.

Kolejną grupą oficerów podlegających ewidencji byli chorążowie (прапорщики) rezerwy. W takim stopniu kończyli służbę wojskową ochotnicy z cenzusem wykształcenia, którzy odbyli służbę jako вольноопределяющихся (w kawalerii odpowiadał mu stopień korneta). Ci oficerowie rezerwy przewidziani byli do uzupełniania i rozbudowy na wypadek mobilizacji jednostek armii czynnej do osiągnięcia wieku, w którym zwalniano całkowicie ze służby żołnierzy niższych stopni (w różnych okresach 40-43 lata). Później, do ukończenia 50 lat figurowali oni na listach oficerów pospolitego ruszenia⁵².

W obu grupach oprócz opisu przebiegu służby spisy zawierały również informacje dotyczące sytuacji rodzinnej oficerów, co miało umożliwić szybkie udzielenie

⁴⁹ *Пособие строевым подполковникам...*, s. 67.

⁵⁰ *Tamże*, s. 67-68.

⁵¹ *Опытный уездный воинский начальник...*, s. 40.; *Пособие строевым подполковникам...*, s. 155-168; Ewidencję oficerów prowadziły również dowództwa brygad wojsk lokalnych, zaś ewidencję generałów i штабс-офицеров (pułkowników i podpułkowników) – także Ministerstwo Wojny.

⁵² *Пособие строевым подполковникам...*, s. 169-173.

ich rodzinom pomocy materialnej na wypadek mobilizacji.

Kolejną – specyficzną – grupę rezerwistów stanowili lekarze, farmaceuci i weterynarze. Byli oni – jak już wspomniano – przez długi czas zwolnieni z obowiązku służby wojskowej, podlegali jednak mobilizacji na wypadek wojny. Każdy urząd powiatowego naczelnika wojskowego prowadził więc spisy zamieszkałych na terenie jego działalności przedstawicieli tych grup zawodowych. W przypadku każdej z tych grup sporządzane przez urzędy obejmowały wszystkie osoby do nich należące, bez względu na czas rozpoczęcia służby. Pozwalała na to ich stosunkowo mała liczebność. Inaczej było w przypadku rezerwistów i żołnierzy pospolitego ruszenia I kategorii (przewidzianych do uzupełniania jednostek frontowych na wypadek wyczerpania zapasu rezerwistów).

Oprócz ewidencji poborowych i rezerwistów organy administracji ogólnej na terenie gminy i specjalnej na terenie powiatu prowadziły również dokumentację związaną z udzielaniem przez państwo wsparcia materialnego dla inwalidów wojennych i wojskowych, oraz pomocy dla rodzin zmobilizowanych rezerwistów⁵³.

Szczegółowe omówienie tego problemu wykracza poza ramy niniejszego tekstu. Należy jedynie wspomnieć, że problem ów, początkowo stanowiący jedynie margines, stawał się z czasem coraz bardziej poważny i złożony. Zakres objętych pomocą osób i jej skala ulegały bowiem systematycznemu zwiększeniu. Lawinowy wzrost nastąpił zaś po 1904 r. Wybuch wojny rosyjsko-japońskiej i mobilizacja ponad miliona rezerwistów sprawiły, że wsparcie dla ich rodzin musiało przybrać niespotykane dotąd rozmiary. Spowodowało to oczywiście znaczny wzrost „produkcji” związanych z tym problemem dokumentów⁵⁴.

Jak więc widać, prowadzenie dokumentacji związanej z powszechnym obowiązkiem służby wojskowej było problemem bardzo złożonym. W realizację tego zadania zaangażowanych było wielu urzędników i wiele instytucji. Najwięcej pracy nałożono na urząd powiatowego naczelnika wojskowego, ale też – jak już wspomniano – ewidencja rezerwistów była najważniejszym zadaniem tego urzędu i tylko on zatrudniał urzędników zajmujących się tylko tym problemem. W wypadku pozostałych instytucji dokumentację prowadzili urzędnicy zajmujący się na co dzień innymi sprawami.

Niestety, najcenniejsza – bo zawierająca najwięcej informacji – dla badania problemu służby mieszkańców Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej dokumentacja wytworzona przez urzędy powiatowych naczelników wojskowych zachowała się jedynie w minimalnym stopniu⁵⁵. Jednak dzięki temu, że ewidencję prowadziło kilka urzędów jesteśmy w stanie te braki – w przypadku niektórych gmin czy powiatów – przynajmniej częściowo wypełnić.

⁵³ Tamże, s. 177-186.

⁵⁴ Więcej na ten temat: В. В. Форсова, *Общественное признание военных и их семей в дооктябрьской России*, „Вестник Российской Академии Наук”, t. 66, 1996, nr 8, s. 750-758; J. Legieć, *Organizacja pomocy dla rodzin żołnierzy armii rosyjskiej w czasie I wojny światowej*, [w] *Od Rosji po Bliski Wschód. Studia historyczne z XX w.*, pod red. D. Roguta, Żelów 2010, s. 47-69.

⁵⁵ J. Legieć, *Urzędy naczelników wojskowych...*, s. 303.

Summary

Jacek Legieć

Record of conscripts and reserves in the Kingdom of Poland in the years 1874-1914

At the beginning of 1874, on the Russian Empire territory, the new act on compulsory military service came into force. This very serious change resulted in the introduction of new administration offices which were to register, select, and refer the men who have reached the conscription age for the Russian military service. The conscription offices as well as the poviat commanders were obliged to maintain documentation which enabled keeping a record of the persons: referred to the compulsory military service; having temporary deferment of the compulsory military service; exempt from military service; reserve persons in case of an armed conflict etc. The author discusses the procedures of offices activity concerning the compulsory military service in the particular offices. He analyses their usefulness for the research concerning the issues connected with the soldier's military service in the Russian army.